Сергей Ушакін

Зобов'язані простору: постколоніальний націєпростір між Сталіним і Гітлером*

Serguei Oushakine

Beholden to Space: The Postcolonial Nationscape between Stalin and Hitler

The article looks at several cases in which prominent structures and locations associated with the Soviet past have been turned into objects of elaborate historical debates during and after the collapse of the USSR. In all these cases, physical structures usually remain intact; however, by placing them within different semantic fields, the authors of such contextualizing moves radically reverse the meaning and the importance of structures that have to stay. As the article suggests, this practice of historical iterability allows us to perceive post-socialism not only as an operation of dismantling the key configurations that have been produced by seven decades of the Soviet way of life, but also as a form of intense postcolonial investment in these structures, conventions, and forms; an investment that makes the very critique of these historical forms and their original narratives possible.

These new, postcolonial histories are often anchored not so much in key historical narratives but, rather, around reclaimed locations and places. "Nation as narration" seems to be replaced by the nation envisioned in terms of nationscape. By linking postsocialism and postcolonialism, the essay draws attention to issues and dynamics of a process that has been somewhat overshadowed by discourses of the nation-building in newly independent countries. Using current debates about historical sites near Minsk, Belarus, the article reveals a trend that appears to be common for many post-Soviet countries: namely, an uneasy process of retroactive creation of colonial subjectivity.

Завжди через білорусів, знаєте, французи, німці, шведи ходили, топтали, давили, вибивали. То Росія в імперію включить, то Річ Посполита і так далі, і це не кажучи про війни перманентні, по багато років. І це змусило наш народ бути таким, знаєте... ну думати завжди, думати.
Аляксандр Лукашенко, 2005[1]

---

* Скорочена версія цієї статті була надрукована в: Ушакин С. В поисках места между Сталиным и Гитлером: О постколониальных историях социализма//Ab Imperio. 2011. № 1. С. 209–233.

Визначаючи час тієї чи іншої події, білоруси зазвичай говорять: (це було) «за поляків», чи «за німців», чи «за совєтів». Мова народу вже не містила категорій самостійного буття на своїй землі.

Валянцін Акудович, 2008[2]

У постсоціалістичному світі історія нечасто є передбачуваною. Історичні інституції є такими ще в меншій мірі. Речі, що сприймалися як самоочевидні протягом десятиріч, можуть моментально втратити довіру. І знову набути її за кілька років. Історичні фігури швидко стають національними героями — і так само швидко потрапляють у повне забуття. За останні два десятиріччя постсоціалізм урухомлювався бажанням пропрацювати складну і суперечливу історію державного соціалізму в тій мірі, у якій це було спробою побудувати ринкову економіку та політичну демократію. Для багатьох нових незалежних країн постсоціалізм також дав шанс подумки повертатися до радянського досвіду та переглядати його поза тими рамками, які цей досвід накидав[3]. Приховані у мові імперського панування, ці нові історії часто керувалися прагненням провести чітку межу між «радянським» і «національним», аби наново привласнити місця та джерела автентичності, звільнені від знаків колоніальної підлеглості.

Враховуючи цю складність історіописання у постсоціалістичних державах, я не знав, чого очікувати від мого першого візиту до Державного історичного музею в Бішкеку (Киргизстан) у березні 2010 р. Цей єдиний музей національної історії у столиці виявився вражаючим кубом зі скла й вапняку на головній площі столиці. Здаючись повністю герметичним, це місце нічого не обіцяло і нічого не рекламувало. Усередині постійна експозиція на третьому поверсі заатакувала мене численними статуями В. Леніна та його партійних колег. Наратив, що супроводжував експозицію у вітринах, простежував подробиці діяльності партії більшовиків — спершу як підпільної організації в Російській імперії, потім як авангарду історії в СРСР. Четвертий поверх представив етнографічні предмети киргизьких племен — від кам'яної доби до кінця XIX ст., коли вони були включені до Російської імперії. Імперська інкорпорація, як виразно свідчила виставка, закінчила відому нам історію: у постійній експозиції не було жодних матеріалів про радянський період історії киргизької нації. Натомість, повністю облишивши предмети й архівні документи, музей представляв радянський період в історії регіону виключно як частину візуальної історії «радянського народу»: живопис на стелі наголошував основні сцени історії СРСР, від більшовицької революції до Другої світової війни, від «холодної війни» 1950–1960-х рр. і космічної подорожі Гагаріна 1961 р. до політики розрядки 1970-х рр. (фото 1).

Цей тематичний фокус музею не був цілком випадковим, звісно. Уперше відкритий 1984 р. як «Музей ім. В. Леніна», він став найважливішим історичним музеєм країни після розпаду СРСР. Перейменований, але не перебудований, музей дуже повільно прищеплював свій новий статус і нову місію до матеріальних структур,

успадкованих від попереднього періоду. У 2003 р. велика скульптура Леніна навпроти музею була переміщена на задній двір, і, замість дивитися на головний проспект столиці, тепер статуя вітала парламент країни. Але ця зовнішня просторова модифікація була єдиною значущою видимою зміною. Інтелігенція країни виявляла мало зацікавленості в якійсь радикальній переробці музею. Культурні установи держави, здавалося, теж не цікавилися ситуацією. Як обіцянка, а не очевидність нової національної історії, будівля музею майже протягом двох десятиріч символізувала відстрочення репрезентаційних можливостей країни.

Не полегшували ситуацію архітектурні особливості будівлі, що суттєво обмежували плани ширшого оновлення. Багато ідеологічних експонатів, виставлених у музеї (рельєфи, скульптури, мозаїки, настінні розписи тощо), були злиті з важливими конструкціями будівлі (колони, балки, стіни, стеля, освітлення тощо). Із технічного боку усунення комуністичних знаків вимагало б повної трансформації приміщення. Ідеологічна надбудова, здається, стала невіддільною від матеріальної бази. Заморожений у часі й просторі, музей існує як заручник власного походження.

Саме цю часто несподівану, але неуникненну тривкість твердих форм державного соціалізму в пострадянському контексті, саме цю м'яку присутність просторових оболонок і каркасів минулої епохи я хочу дослідити в цьому есеї. Своїм власним способом невдала спроба музею замінити ленінізм національною історією виявляє підставову соціосимволічну проблему, типову для багатьох постсоціалістичних країн. Важливі місця минулого можуть бути знову повернені, перейменовані чи навіть переорієнтовані. Хоча ці акти просторового перепривласнення часто робили дуже мало для змін синтаксису чи вокабуляру тих місць, які й надалі говорять «більшовицькою мовою»[4]. Утримуючи їхню стилістичну організацію та наративну послідовність, таке просторове ділення продовжує генерувати значущі наслідки в ситуації, де їхні первісні історичні референти стали невідповідними. Які стратегії означення та/чи символічної переробки можуть застосовуватися до цих структур? Коли знести неможливо, коли стилістичне «патрання» та/чи переобладнання успадкованих історичних форм неможливе, як тоді тверді форми державного соціалізму можуть бути включені у не-соціалістичні чи навіть антисоціалістичні дискурсивні рамки?

Як демонструє Киргизький музей історії, просторові структури минулого можуть бути не здатні забезпечити нові наративи про національне минуле; однак вони діють як матеріалізований відступ, як «місце означення»[5], як заповнювачі національних історій, які ще мають бути уявлені й артикульовані. Використовуючи як точку відліку цей приклад підлеглості, що радше схематично накреслює, ніж описує, далі я розгляну кілька випадків, у яких провідні структури та місця, що асоціюються з радянським минулим, були перетворені на об'єкти тонких історичних дебатів під час та після краху СРСР. В усіх цих випадках фізичні структури зазвичай залишаються незаторкнутими; однак, поміщаючи їх в різні семантичні поля, автори таких контекстуалізацій радикально змінюють значення та важливість структур, що мають залишитися.

Я вважаю, що ця практика історичних повторень дозволяє нам сприймати постсоціалізм не тільки як операцію демонтажу ключових конфігурацій, породжених сімдесятьма роками радянського способу життя, але також і як форму інтенсивного постколоніального інвестування в ці структури, конвенції та форми; інвестування, що робить можливою саму критику цих історичних форм та їхніх оригінальних наративів. Як я показую далі, нові постколоніальні історії часто закріплені не так навколо ключових історичних наративів, а радше навколо відновлених положень і місць. «Нація як нарація», видається, вже заміщена нацією, що розглядається у термінах національного простору.

Далі, пов'язуючи постсоціалізм і постколоніалізм, я хочу звернути увагу на проблеми й динаміку процесу, що був дещо затінений дискурсами націобудування у нових незалежних державах. Я простежу поточні дебати про історичні місця біля Мінська, щоб показати тенденцію, яка, як виявляється, є спільною для багатьох пострадянських країн, — а саме нелегкий процес зворотного творення колоніальної свідомості. Прямо як музей у Бішкеку, ці місцевості також демонструють, що перепривласнення місця є невіддільним від зобов'язаності щодо цього місця.

Спопеляюча пам'ять

Наше теперішнє — чуже минуле. Наше майбутнє — чуже теперішнє.

Ігар Бабков, 2005[6]

На відміну від експозиції Киргизького державного історичного музею, його сховища були більш відповідними до нової доби, показуючи, що відбувається значуща переоцінка історії та її залишків. Поруч зі специфічно етнічними килимами, шаликами й костюмами, сховища також мали просторий ностальгійний відділ, що пропонував різні радянські пам'ятні речі — марки, прапорці, статуетки, поштівки й гудзики. Як і слід було очікувати, багато з-поміж цих предметів були пов'язані з Леніним. Деякі були пропагандистськими виробами на відзначення головних політичних дат. Інші вшановували такі ключові дати, як-от Олімпійські ігри 1980 р. чи Фестиваль молоді в Москві 1985 р. Із якихось причин велика вітрина була майже повністю зайнята тривимірними значками, що зображали радянських космонавтів (за 1 $ кожен). Саме серед цих урочистих нагадувань про радянське підкорення космосу я знайшов значок, що звертав увагу на зовсім іншу політику простору: на маленькому бронзовому прямокутнику було зображено церковний дзвін між двома вертикальними колонами, із підписом «Хатинь» унизу. Справжнє свідчення повсюдності радянського агітпропу, значок відсилав до однієї з масштабних кампаній пізнього соціалізму, спрямовану на створення широкої мережі просторово-символічних меморіалів, що свідчитимуть про втрати під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Встановлений за кілька тисяч кілометрів на захід від Бішкека, хатинський дзвін опинився всередині Центральної Азії (фото 2).

Останнє видання Великої радянської енциклопедії 1969–1978 рр. говорить про Хатинь наступне:

> «Хатинь — меморіальний архітектурно-скульптурний комплекс на місці колишнього села Хатинь (Мінської області БРСР). Відкритий 5.7.1969 на пам'ять про мешканців білоруських сіл, повністю знищених фашистськими окупантами. Прості скульптурні форми, включені в лаконічну архітектурну композицію <...> насичені напруженим драматизмом, героїчним пафосом (архітектори Ю. Градов, В. Занкович, Л. Левін; скульптор С. Селіханов; Ленінська премія, 1970)»[7].

Офіційний кореспондент «Правди» подав більший опис в своєму репортажі з церемонії відкриття:

> «Скульптурна група, зведена на місці, де було спалене село і його мешканці: чоловік, вирваний з жаху та болю пережитого, тримає на руках підлітка. Це не сцена, вигадана художником. Скульптор С. Селіханов зобразив реальний епізод хатинської трагедії, коли Йосиф Каменський, що був поранений та спливав кров'ю, врятував із вогню свого помираючого сина, простреленого кулею. Чудом Йосиф вижив і тепер він стоїть поруч зі мною, обличчям до місця, де був його будинок. Навпроти нас символічний комин, що залишився від спаленого будинку. Згори на комині — дзвін, періодично він видає тривожний звук. Йосиф піднімає очі до дзвону і докидає, ніби мимоволі: «Вони дзвонять і дзвонять, але ніхто не повернеться». Так, вони ніколи не повернуться; ті, хто були двічі вбиті фашистами, — спершу з кулемету, а потім, ще раз, вогнем. Але дзвони Хатині дзвонять не для того, аби воскресити померлих. Навпаки, вони закликають тих, хто вижив, і їхніх нащадків: "Будьте пильні. Бережіть мир!"»[8]

Історія меморіалу в Хатині була історією швидкого та показового успіху кампанії з вшанування пам'яті, що її радянський уряд розпочав у середині 1960-х рр. 26 квітня 1965 р. «Правда» надрукувала знакове рішення, що позначило радикальну зміну у ставленні до Великої Вітчизняної війни. Без жодного додаткового пояснення лаконічний указ Президії Верховної Ради СРСР просто проголосив, що «віднині» 9 травня буде «неробочим днем» для святкування Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні[9]. Відновлюючи ситуацію періоду від 1945 по 1948 р., це рішення значною мірою вплинуло на решту 25 років радянської історії. Офіційне свято стало часовою віхою, навколо якої по всій країні була збудована розлога мережа меморіальних комплексів. Дуже швидко це сполучення особливо оформленого дня та особливих просторових місцин породило низку нових радянських ритуалів і нових форм емоційного обміну, що асоціювалися із Великою Вітчизняною війною[10].

Хатинь була невід'ємною частиною цього процесу. Уже в грудні 1965 р., слідуючи за панівним трендом, білоруське Міністерство культури видало розширену програму «увічнення пам'яті загиблих воїнів, партизан і жертв фашизму» в Білорусі. За три тижні програма була схвалена ЦК КПБ[11]. 3 березня 1966 р. правління Союзу архітекторів Білорусі оголосило конкурс на створення серії меморіальних проектів

(потенційним учасникам було дано три тижні на створення та подання своїх проектів пам'ятників)[12]. Наголошуючи відновчий та історичний аспект меморіалу в Хатині, офіційні документи від початку описували майбутній комплекс як музей-заповідник[13]. Проект, що переміг у цьому конкурсі, повністю відповідав цьому документальному баченню. Через тридцять років цей наголос на історичній автентичності меморіального місця підірве переконливість комплексу Хатині.

Розроблений групою молодих архітекторів із Мінська, початковий проект меморіалу виріс із ландшафту «колишнього села»[14]. В оточеній лісами первісній Хатині було 153 мешканці. 26 будинків, 4 криниці, кілька підсобних приміщень і дровітень, що використовувалися для зберігання збіжжя й утримування тварин, складали три короткі вулиці. В одній такій коморі було вбито та спалено 149 мешканців Хатині 22 березня 1943 р.[15] Кілька днів по тому мешканці сусіднього села поховали тіла на узліссі.

Зберігаючи історичний план села, автори меморіалу вирішили відтворити сліди головних об'єктів (будинків, криниць, комор, кладовища), заливаючи їх бетоном. Юрій Градов, член групи архітекторів, пригадував: «Ми взагалі нічого не змінювали у вигляді [спаленого] села. Всі будинки стоять там, де вони були»[16]. Леонід Левін, голова групи, у своїй нещодавній книзі також робив наголос на тому, що ландшафт села (включно з деревами) був залишений недоторканим[17].

Проте архітектори вирішили додати до кожного фундаменту спаленого будинку два однакових символічних елементи: бетонні ворота, які широко відкривають вхід до неіснуючого будинку, та бетонний комин із дзвоном нагорі (фото 3). Кожен комин мав табличку з іменами жителів будинку. Місце убивства було покрите стилізованим бетонним трикутником, що символізував стелю комори, спаленої із селянами.

Вочевидь, найбільш вражаючим «документальним» елементом меморіалу стала шестиметрова експресіоністична скульптура «Нескорена людина». За своїми рисами зображена людина була схожа на Йосифа Камінського, єдиного дорослого свідка трагедії Хатині[18]. Скоро після відкриття меморіалу Камінський навіть переселився в один із будинків недалеко від музейного містечка. До самої смерті 1973 р. він супроводжував офіційні екскурсії, пропонуючи відвідувачам свою оповідь про події, що сталися на цьому місці[19] (фото 4).

Як пізніше розповів Леонід Левін, спочатку комплекс задумувався як історично свідома спроба вшанувати пам'ять села, що зникло під час війни. Однак документальний статус меморіалу зберігався недовго. Наприкінці грудня 1968 р. радянська Білорусь відзначала 50-ту річницю, і велика група партійних очільників із різних радянських республік приїхала сюди на «неофіційне» відкриття меморіалу. На Петра Машерова, голову ЦК КПБ, меморіал справив велике враження, і він вирішив радикально змінити його розмах і переконав команду архітекторів почати роботу над «другою чергою» меморіалу, яка мала б «виразити трагедію всього білоруського народу через трагедію Хатині»[20]. У результаті «меморіал-документ» швидко еволюціонував у широкий просторово-символічний ансамбль, що займає більше 35 гектарів і включає кілька великих будівель[21].

Аби виконати нове завдання, архітектори додали до документальних якостей комплексу кілька метафоричних елементів, створюючи потужний емоційний ефект. На додачу до могили хатинців виріс також «цвинтар сіл» зі 185 «могил» поселень, які, як і Хатинь, були знищені разом із мешканцями й ніколи не відновилися. Кожна з «могил» містить рештки, привезені з колишнього поселення (фото 5). Поруч із цими однаково повторюваними символами, що просторово розгортають відразливу статистику воєнних злочинів, архітектори розташували кілька металевих дерев, де перераховано 433 «воскреслих» села, що були заново заселені після повного воєнного руйнування. Поруч 128-метрова Стіна скорботи представляє 66 назв найбільших концентраційних таборів і місць знищення (з-поміж 260), що існували на території Білорусі протягом війни.

Розташований посередині лісу, далеко від набридливого міського гамору, меморіал дійсно змушує відвідувачів зупинитися та замислитися над долею села і, у ширшому розумінні, над долею білоруського народу. Надаючи контекстуальну прив'язку, спеціально спроектовані символи нагадують відвідувачам, що Хатинь була лише одним із найбільш емблематичних прикладів ширшої політики «випаленої землі». Як живо показує композиція Вічного вогню, частина меморіалу, «кожен четвертий» білорус був убитий протягом трьох років окупації (загалом 2 230 000 осіб)[22] (фото 6).

На початку 1970-х рр. разом з іще кількома такими ж монументальними комплексами, як-от Мамаїв Курган у Волгограді та Брестська фортеця, меморіал у Хатині став найважливішим радянським меморіалом, що вшановував загиблих у війні. Розташований за 50 км від Мінська, він перетворився на головне місце відвідування для пересічних туристів і офіційних делегацій. Тут був Ричард Ніксон, Фідель Кастро та Ясір Арафат теж були тут[23]. Від 1969 до 1993 р. більш ніж 33 млн осіб відвідали це місце; 1988 р. відвідуваність, напевно, була найвищою за весь період його існування — за два роки до колапсу СРСР Хатинь прийняла 1 700 400 осіб[24].

Ці роздуті наскільки можливо офіційні дані все ж відображають важливість Хатинського меморіалу, якої він набув у рамках культурної індустрії меморіалізації війни в СРСР. Нагороджений Ленінською премією 1970 р., цей об'єкт був провідним місцем, що надихало на створення численних пісень, віршів, романів, фільмів, симфонічної ораторії, вокальної кантати тощо[25].

Репутація цього місця (і меморіалу) як головного документа злочинів часів війни досягла рівня незаперечності, коли Алесь Адамович, провідний білоруський письменник і ветеран війни, опублікував дві книги, присвячені Хатинській трагедії. Його «Хатинь» (1971) є белетризованою оповіддю про війну очима підлітка, який поступово втрачає зір після травми Хатині[26]. Друга книга Адамовича, написана у співавторстві, «Я із вогненного села» (1977), ще більше зміцнила статус Хатині як документального свідчення. Книга становить колекцію інтерв'ю з людьми із тих сіл, які, як і Хатинь, були спалені протягом війни. Досить незвично для того часу, як додаток, книга мала дві платівки із уривками з записаних оповідей свідків (фото 7).

Через картини злочинів, страждань і виживання, які викликають шок, обидві книги представляли війну як кошмар, спектр якого залишається неосяжним, але його жахливий вплив, тим не менше, може відчуватися через деталі, що назавжди застрягають у людській пам'яті. Один із респондентів, Іван Савицький, пригадував, наприклад, як його село Збишин було спалене німецькими військами. На відміну від сестри і батька, він і його мама змогли врятуватися від найгіршого; вони повернулися в спопеліле село наступного дня:

> «Мама почала шукати свою доньку, мою сестру.
>
> А я ще тримався, поки батька ховав, а коли підійшли вже сюди, де жінок спалювали, мені стало погано...
>
> — Мамо, — сказав я, — шукати не будемо.
>
> І ми пішли туди, де спалювали чоловіків. Що залишилось у пам'яті на все життя, так це син моєї двоюрідної сестри. Там була клуня, так він заліз у пічку в клуні й там згорів. Ноги стирчать звідти, розумієте, обгорілі...
>
> Моєї рідні загинуло в той день двадцять п'ять душ. А всіх у Збишині вбили двісті дев'яносто шість»[27].
>
> Інший свідок, жінка, також пригадує епізод, який Адамович пізніше назве «спопеляючою пам'яттю» війни[28]. «Як сусідка, побачивши німців, які оточили село, і почувши крик: «І нас уб'ють!» — раптом сказала своєму восьмирічному хлопчику: "Синку мій, синку, що ж ти в цю резину взувся? Твої ж дуже довго будуть ніжки горіти. У резині"»[29].

Фокусуючись майже виключно на повсякденній етнографії злочинів, Адамович у кінці розміщує Хатинську трагедію в контекст глобальної географії воєнного насильства: «Бухенвальди, Хатині та Хіросіми»[30]. Чи трохи інакше: Сонмі у В'єтнамі, Лідице у Чехословаччині, Орадур-сюр-Глан у Франції та Хатинь, «сотні й сотні Хатиней»[31].

Це прагнення до збільшення кількості прикладів, і через це — заміщення специфічності певного історичного досвіду його типологічними якостями є важливим. Як видається, Адамович стверджує, що особливе походження певного насильства — важливого самого по собі — не може виправдати чи пояснити те, що відбувалося. Цей проект, іншими словами, менше керувався бажанням зібрати *історичні* джерела; наративи сприймалися не стільки як конкретні свідчення, але радше як частини більшої епопеї про брутальність війни. Зрівняні смертю, усі ці місця розглядалися як документи тієї ж базової історії, що повторювалася в часі й просторі: історії групи людських істот, що цілеспрямовано винищує іншу. Міцно прив'язані до оповідей своїх інформантів, Адамович і його співавтори закінчили книгу 1977 р. таким пасажем: «Білоруські Хатині — це щось настільки зловісне, що людям планети нелегко до кінця осмислити і до кінця відчути навіть після освенцимів і бухенвальдів. Білоруські Хатині — це та реальність, практика, яку фашизм готував цілим країнам і континентам, однак широко розпочати встиг тільки тут»[32].

Саме ця версія та бачення трагедії Хатині стали канонічними у другій половині 1970-х рр., увійшовши у народну пам'ять і масову культуру, пропагандистські кліше

й академічні дискурси. Прямолінійний та спрощений, базовий наратив був насправді зведений до кількох непроблематичних ліній на кшталт: «Хатинь була білоруським селом. У 1943 р. німці зігнали усіх мешканців села — включаючи дітей — у дерев'яну клуню та спалили їх»[33]. Як виявилося, історія була значно складнішою.

10 листопада 1990 р., у розпалі відкриттів доби гласності, «Робітнича трибуна», головна московська газета, опублікувала статтю «Невідома Хатинь» як передовицю. Підзаголовок обіцяв сенсацію: «Тільки сьогодні ми можемо розповісти: разом із фашистами це білоруське село випалювали і бандерівці»[34]. Використавши свідчення закритого судового процесу, що відбувся 1986 р. в Мінську, автор статті переконливо продемонстрував, що відома трагедія була організована та проведена спеціальним 118-м каральним батальйоном — одним із поліцейських формувань, створених нацистами на окупованих територіях. 118-й батальйон шуцманшафту складався переважно з українців; але туди також входили росіяни та білоруси. Деякі з них служили в радянській армії та приєдналися до нацистів після того, як потрапили в полон на самому початку війни; інші стали добровольцями з політичних чи опортуністичних міркувань. 118-й батальйон шуцманшафту перебував під подвійним командуванням: відповідальним був німецький майор Еріх Кернер, а українець Григорій Васюра був фактичним керівником і наглядав за батальйоном на постійній основі. Сформований у Києві батальйон нараховував близько 500 солдатів, які використовувалися зазвичай в Україні та були переміщені до Білорусі на початку 1943 р.[35] Крім винищення Хатині 118-й батальйон брав участь у низці антипартизанських операцій «пацифікації» у Білорусі, поки не відступив із нацистськими військами 1944 р.[36]

На час публікації ця радикальна ревізія канонічної історії дещо загубилася посеред більш животрепетних повідомлень про наслідки чорнобильської катастрофи, новин про нещодавно возз'єднану Німеччину й інформації про колапс радянської економіки. Однак тему, порушену московською газетою, швидко підхопили у Мінську. Менше ніж за два тижні білоруська газета «На славу Батьківщини», що її видає Міністерство оборони, надрукувала інтерв'ю з Віктором Глазковим, підполковником запасу, що головував на судовому процесі 1986 р. Публікація була названа ствердно — «Хатинь спалили поліцаї». Відкидаючи зв'язок між 118-ю каральною командою та Степаном Бандерою, Глазков просто стверджує: «А вона, правда, в тому, що Хатинь знищена 118-м каральним поліцейським батальйоном <...> Так, зрадники були фашистами. Звірства їхні не знають меж. Але народились і виросли вони в нашій країні, і вигодувала їх наша земля. Це — факт, неспростовний, беззаперечний. І нікуди нам від цього не дітися»[37].

Це саме прийняття факту того, що село було спалене «нашими з вами співвітчизниками», як про це висловилася одна газета, виявилося дуже складним[38]. Однозначна історія про німецьких загарбників і білоруський народний опір поступово перетворювалася на безладну оповідь про громадянську війну, в якій члени однієї родини могли брати участь як у партизанських загонах, так і в поліцейських підрозділах, а сусіди міняли свою лояльність майже протягом кожної доби[39]. Трагедія (переважно католицької) Хатині все більше і більше нагадувала трагедію польсько-

го містечка Єдвабне, де 10 червня 1941 р. триста євреїв були вбиті їхніми польськими сусідами[40].

Інтерв'ю з Глазковим і наступна злива публікацій виявили інший факт, що всіх спантеличив. У той час як ширша аудиторія могла нічого й не знати про справжніх злочинців, що скоїли вбивства у Хатині, це не було секретом для спеціалістів із КДБ, МВС і Міністерства юстиції. Документи з архіву білоруського КДБ, наприклад, свідчать, що ще в квітні 1961 р. (принаймні за чотири роки до рішення про меморіалізацію Хатині) республіканське КДБ досліджувало випадки колаборації місцевих жителів, допитавши кількох бійців 118-го батальйону. Ф. Ф. Граборовський, колишній член каральної команди, відкрив під час допиту в серпні 1961 р. таке:

> «...Ми прибули до Хатині. Всіх мешканців, які не встигли сховатися, ми вигнали з будинків і пригнали до якогось сараю. <...>скільки людей я пригнав особисто до того сараю, не пам'ятаю, але знаю, що не один раз приводив сім'ями мешканців цього села. Коли всі мешканці села Хатинь були зігнані до сараю, їх почали заганяти всередину сараю, потім за наказом німців розстріляли в цьому сараї. Я тоді був озброєний гвинтівкою, теж стріляв з неї по сараю з людьми. Розстрілявши громадян у сараї, сарай з трупами і все село спалили. Сараю і будинків у селі я не підпалював, хто їх підпалював, не пам'ятаю. <...> Я не пам'ятаю нікого, хто врятувався б із сараю»[41].

У 1973–1975 рр. ще кілька членів батальйону були засуджені в Білорусі, та, зрештою, 1986 р. КДБ арештував Григорія Васюру, начальника штабу батальйону, та перевіз його до Мінська. До того Васюра жив щасливим життям радянського номенклатурника в малому українському містечку і навіть був зарахований як почесний курсант до складу Київського військового училища зв'язку[42].

На фоні такої добре задокументованої історії Хатині досить важко зрозуміти (й пояснити), чому саме це село було обране як емблематичне місце пам'яті про жертв Великої Вітчизняної війни. Анна Ванькевич, історик із Білоруського музею Великої Вітчизняної війни, що відповідала за підготовку документальної бази меморіального комплексу, пояснила це просто: «У 1966 р., коли ухвалювалося рішення про вшанування Хатині як символу сіл, знищених у Білорусі, про це місце було відомо вкрай мало»[43]. Віктор Глазков, що головував на суді над Васюрою, згадував пізніше, що публікації про 118-й каральний батальйон, і зокрема про Васюру, взагалі були заблоковані Володимиром Щербицьким і Ніколаєм Слюньковим — партійними лідерами України й Білорусі відповідно — через побоювання міжнаціональних конфліктів між жителями двох республік[44].

Інші історики та журналісти наголошують, що сам задум Хатинського меморіалу від початку базувався на потужній ідеологемі. Звертаючи увагу на фонетичну подібність між Хатинню й Катинню, прибічники цієї версії вбачають у трагедії Хатині зручний спосіб відвернути увагу громадськості від знищення польських солдатів та офіцерів біля Катинського лісу на Смоленщині 1940 р.[45] Ця версія, хоч у певному розумінні правдоподібна, однак їй бракує доведення, адже вона базується майже виключно на фонетичній подібності та спростувальних доказах[46].

Можливо, про справжню історію меморіалу в Хатині ми так ніколи й не довідаємося. Однак важливим щодо меморіалу в Хатині є не те, що він був скомпрометований як історичний документ. Поруч із дебатами про сталінську спадщину дискусії про Хатинь та її меморіалізацію допомагають розробці колоніальної проблематики і постколоніальної ідентичності в сучасній Білорусі. Зокрема, ці дебати оприявнили сутнісну дилему постколоніальності з її різким поділом (якщо не повним відторгненням) між суб'єктивністю (subjectivity) та суб'єктністю (agency), між здатністю до рефлексії та можливістю діяти[47]. Дискусії про Хатинь спонукали (деяких) білоруських інтелектуалів провести риторичну перебудову національної історії відповідно до нових наративних та етичних критеріїв. У наступному підрозділі я покажу, як ця перебудова виявилася у матеріальному виробництві — чи відновленні — альтернативних місць історичної пам'яті. Цю частину я хотів би закінчити демонстрацією того, як ця перебудова виявлялася через особливу риторику прив'язаності, через те, що Гельмут Летен у своєму дослідженні ваймарської Німеччини називає «регулюючою практикою дистанціювання»[48].

Хоча протоколи судів, надруковані у Білорусі в останні два десятиріччя, засвідчують пряму участь радянських «співгромадян» у знищенні Хатині, ці публікації мало змінили загальний вигляд традиційного (офіційного) наративу про воєнне насильство та його жертв. Ніхто не обговорював кількість загиблих людей чи знищених сіл. І нещодавно видані путівники по Хатинському меморіалу, виправлені та доповнені 2004 р., і надалі використовують розмитий термін «фашисти» для опису злочинців. Так само, ці документально засвідчені факти колаборації не були зовсім новими. Незважаючи на те, що не було загальнонаціональної дискусії на цю тему, факти колаборації часів війни були добре відомі в Білорусі протягом певного часу[49].

Однак ці публікації різко поставили під сумнів базовий метанаратив про роль радянської Білорусі у війні. Хатинські викриття зробили більш проблематичною наявну традицію поміщення оповідей про страждання та злочини в ширший контекст народного партизанського руху Опору фашистам. Народна культура та дебати інтелектуалів демонструють парадигмальну зміну: троп «опору» все більше заміщаєтеся тропом «окупації»[50]. На дискурсивному рівні така риторична зміна допомагає локалізувати джерела насилля та панування ззовні; вона легітимує те, що сприймається як нестача суб'єктності та/або морального вибору. Валянцін Акудович, провідний білоруський філософ, так історизує це твердження: «Для білорусів підневільний стан, стан окупації, став природним; з часом вони звикли до чужоземного гніту, як звикають до атмосферного тиску»[51].

Ця мова підлеглості є невипадковою. Від кінця 1990-х рр. білоруські інтелектуали розвинули власні версії постколоніальності, намагаючись перевизначити своє ставлення до історичних наративів, які зазвичай вписували їхнє минуле в рамки чиєїсь іншої історії, чи то польської, чи то російської, чи то радянської[52]. Постколоніальні дослідження в Білорусі є далеко не гомогенними, і різні дослідники виходять із різних засновків у своїх побудовах альтернативних історій. Однак не буде перебільшенням зауваження про те, що для *окупаційної підлеглості*, яка ототожнює

нестачу автономності радше із зовнішньою і ворожою природою окупаційних режимів, аніж із механізмами їхнього панування, значення і роль Великої Вітчизняної війни — відомої як «Війна», — стало надзвичайним[53]. У рамках цього «способу ствердження свідомого існування» (“mode of validation of conscious existence”)[54] сама війна, на яку дивляться «знизу» та з-під уламків, — виявляється важким вибором «між Гітлером і Сталіним», як це сформулював нещодавній фільм про Хатинь[55]. Ця суб'єктна позиція дозволяє відкинути проблематичні історії опору та колаборації як однаково безсенсовні: саме природа окупації, а не досвід залежності, стає предметом основних інтелектуальних зусиль. У результаті партизанський опір у радянській Білорусі декодується як примусовий героїзм, як накинена форма дієздатності, що виступає проти раціональних та культурних засад життя місцевого населення.

> «Інспірований “Москвою” партизанський рух, з одного боку, провокував німців на додаткову, “незаплановану” жорстокість, а з іншого боку <...> спонукав білорусів до неприродної і, зрештою, згубної для них боротьби з окупацією <...> Ані з соціально-політичної точки зору <...>, ані з природного прагнення зберегти себе, свою долю, рід — ідея боротьби з окупацією не могла бути сприйнята народом як життєва необхідність»[56].

Якщо більш ранні спроби поставити під питання безвідповідальні та небезпечні аспекти партизанщини були зазвичай сформульовані як спроби розуміння *локальних* джерел цього феномену, тобто як прагнення підходити до історії Великої Вітчизняної війни також як до історії громадянської війни між членами однієї нації[57], то сьогоднішні інтерпретації партизанського руху керуються виразним бажанням винести постать партизана поза локальний контекст. Наприклад, у нещодавньому дослідженні «концепції партизана» Дарія Ситникова, дослідниця з Білорусі, послідовно розмежовує «радянське» і «білоруське» та робить висновок, що «білоруський загальнонаціональний міф партизан(ств)а є по суті радянським/імперським міфом партизанства, у якому білорусам (як народу) фактично відведена службова роль самозречених ідеологічних борців з ворогом метрополії»[58]. Прямо як і фашист, партизан стає знаком вторгнення, у цьому випадку — зі сходу.

У певному розумінні ці структуралістські інтерпретації окупації відтворюють логіку, реалізовану в 1970-х рр. у творах Адамовича про Хатинь. Ще тоді, сприймаючи насильство лише з точки зору його наслідків, Адамович також уникав нелегкого завдання розрізнення та контекстуалізації різних воєн. Троп «сотень Хатиней» допоміг відсунути вбік питання мотивації насильства та її вибіркового застосування. Для дослідження окупаційної підлеглості подібна деконтекстуалізація окупації дозволяла винести за дужки особливі історичні обставини, які дали життя особливим формам соціальної організації. У рамках такого підходу підлегла держава сприймається функціонально, як зворотна версія панування. Звідси й характерний негативізм окупаційної підлеглості: переважно він виявляє себе через примус до заперечення — накинених форм ідентичності, мовної поведінки чи типів діяльності. На відміну від більш звичних версій студій підлеглості, із їхнім принциповим бажанням сприймати імперські структури панування як джерело колоніальної дієздатності, що може

зміщувати та дестабілізувати самі структури зсередини[59], творці окупаційної підлеглості зводять свій постколоніальний критицизм переважно до жесту втечі, до процесу риторичного дистанціювання від досвіду, який передусім не повинен був мати місця.

Петер Слотердайк у своїй «Критиці цинічного розуму» описує структурно подібну форму роздумування як «стратегічний імморалізм»[60]. Для Слотердайка ця «цинічна структура» та «поетична можливість» — те, що уможливлює розігрування соціального відчуження та маскується вигадливими фантазіями та обіцянками яскравішого майбутнього[61]. Окупаційна підлеглість також мотивується бажанням пережити та виразити певні невідповідності, певний пробіл між «станом окупації» та («природним») станом, що передує моменту радикального відчуження від чиєїсь історії. Стратегічний імморалізм цієї підлеглості є, подібним чином, формою соціального та історичного дистанціювання від ситуацій, що не можуть контролюватися, та рамок, що не можуть бути змінені. Іншими словами, цей імморалізм є рефлексією ситуації прив'язаності до історично обмеженого місця; виразним визнанням браку просторових альтернатив.

Проте тут є принципова відмінність. У випадку стратегічних імморалістів Слотердайка їхня «нестверджувальна форма ствердження» ("nonaffirmative form of affirmation")[62] — це їхня спокійна охопленість структурами, яких вони не можуть уникнути. Дистанціювання практикувалося як брак повної ідентифікації із окупаційними структурами, а не як форма повного саморуйнування.

Для творців окупаційної підлеглості їхнє розігрування дискурсивного відчуження від структур, яких вони не можуть уникнути, все ще прибирається у шати романтичного націоналізму[63]. Дистанціювання тут є формою тимчасової втечі. Ностальгічна та ретроспективна, окупаційна підлеглість розуміє постколоніальну критику переважно як можливість, прибережену для «інформаційного відступу» замовчуваних ідентичностей і практик минулого[64]. Простіше кажучи, постколоніальне прирівняне тут до до-імперського й до-колоніального, у часі якого немає місця для поліцаїв чи партизан.

Немає місця для історичної істини

> *Трагедія Куропатів не менша, ніж Хатинська. Вона повинна й буде осмислюватися поколіннями й історією. Як розп'яття Христа.*
>
> Зянон Пазняк, 1994[65]

Хатинь була важливою для переформатування воєнної минувшини нації з постколоніального погляду, але це була не найперша і не найбільш значуща спроба перегляду радянського минулого. Ключове визначення окупаційної підлеглості — «між Сталіним і Гітлером», що так характерно виникло під час дебатів навколо Хатині, вперше було сформульоване наприкінці 1980-х рр. під час відкриття масових

поховань в околицях Мінська. Чітко наголошувана політика дистанціювання та риторика незалученості у простір, названий «між Сталіним і Гітлером», цікавим чином зрезюмували часті спроби концептуалізації досвіду перебування в рамках двох найбрутальніших режимів XX ст. Як симптом наближення розпаду СРСР цей топонім був формою відмови від ототожнення із жодним із цих режимів. До кінця 1990-х рр. цей пошук автономного місця, суб'єктної позиції, що не зводилася б до структур окупації (якою б ця окупація не була), розгорнувся у складні інтелектуальні дебати. Первісне місце «між Сталіним і Гітлером» було оформлене та сконцептуалізоване як прикордоння («памежжа»), онтологічне та епістемологічне «поміж», що мало репрезентувати основну рису білоруської нації[66].

У цьому підрозділі я спершу розгляну дебати, що асоціюються із похованнями в Куропатах. Потім я поміщу ці дебати vis-à-vis пізнішої спроби переструктурування спадщини сталінізму в тематичному парку «Лінія Сталіна», що був відкритий у травні 2005 р. на відзначення 60-ї річниці Перемоги у Другій світовій війні. На відміну від хатинського випадку, дискусії, що пов'язані з «Лінією Сталіна» і місцями вбивств у Куропатах, менше керувалися бажанням перегляду вже існуючих майстер-наративів. В обох випадках наративи мали бути створені від початку. Однак, як і у випадку Хатині, автори цих двох принципово протилежних версій національної історії ґрунтували свої історії та аргументи на просторових структурах, успадкованих із минулого. Нові національні наративи, іншими словами, все ще невіддільні від ландшафту пам'яті. Простір, а не час, все ще домінує в історіях про минуле та майбутнє нації.

У жовтні 2009 р. Павел Якубович, редактор головної урядової газети «Радянська Білорусь», звернувся до учасників круглого столу, зібраних у редколегії журналу:

> «Задумаймося про Куропати; але зробимо це поза традиційною та знайомою схемою "світоглядної битви". Настав час усім нам усвідомити — незалежно від наших особистих поглядів, — що Куропати це не місце для пошуку історичної істини! Куропати — це трагічний урок для нашого суспільства»[67].

Текстовий запис дискусії з круглого столу, опублікований 29 жовтня, у день, коли білоруська політична опозиція та активісти захисту прав людини вшановували жертв політичних репресій, позначив незвичний поворот у роботі державної газети. Понад два десятиліття Куропати були вирішальним питанням у Білорусі, поділяючи суспільство на тих, хто був міцно закорінений у радянському минулому, та тих, хто хотів це минуле полишити. У певному розумінні Якубовичева версія *el pacto de olvido,* — угоди щодо забуття в ім'я загального примирення, із її чітким закликом до облишення усіх спроб встановити кінцеву й остаточну версію того, що сталося, відображає історичну апатію, що настала після двадцяти років інтенсивних історичних дебатів[68]. Напевно, більш важливо те, що ця епістемологічна відмова від боротьби — незалежно від її справжньої політичної мотивації — прямує до поступового прийняття факту того, що політична й етична амбівалентність нещодавнього минулого білорусів не може бути подолана. Численні інтерпеляції та суперечливі форми

суб'єктності, створені минулим, не можуть стати односпрямованими. Обіцянка аналітичної автономності, що її окреслив простір «поміж» у 1980-х рр., виявилася ілюзорною. Історична непевність та політична нерішучість усе більше розглядалися як позиція, в рамках якої можуть бути створені й висловлені нові форми національної належності.

Термін «Куропати» увійшов у простір публічних дискусій у Білорусі 3 червня 1988 р., коли газета «Література та мистецтво» надрукувала розслідування «Куропати — дорога смерті» Зянона Пазняка, археолога й історика театру з Інституту історії Білоруської академії наук, та Явгена Шмигалова, інженера та любителя історії[69]. У цьому есеї описано, як ці двоє знайшли кілька масових поховань у лісі недалеко від мінської окружної дороги. Зянон Пазняк наголосив, що він «підсвідомо» знав про ці могили від 1970-х рр., але зміг опублікувати цю інформацію лише в період гласності[70].

Навесні 1988 р. у горбистому районі, де ростуть сорокарічні сосни, Пазняк і Шмигалов викопали скелети та пробиті кулями черепи. У могилах також були інші речі: керамічні чашки, одяг, взуття, зубні щітки, гребінці тощо. Деякі предмети надали свідчення щодо часу розстрілів: шкіряний гаманець містив радянські монети, найновіша з-поміж яких датувалася 1936 роком; гумові калоші мали штампи радянських фабрик «1937»[71]. Інтерв'ю з мешканцями навколишніх сіл підтвердили здогад, що поховання виникли до нацистської окупації Мінська 1941 р. (на сьомий день війни). Поєднавши усі ці дані, Пазняк і Шмигалов зробили висновок, що Куропати (як вони назвали це місце) були місцем масового знищення, що його проводили радянські службовці НКВС між 1937 і 1941 рр., та припустили, що це місце може приховувати «тисячі тіл»[72].

Стаття спричинила загальний вибух суспільства. За десять днів, 14 червня 1988 р., республіканська прокуратура порушила кримінальну справу за фактом масових убивств. Дещо пізніше білоруський парламент створив спеціальну комісію. Ця справа була першою в своєму роді справою, порушеною в СРСР. Язеп Броліш, якого головний прокурор призначив головою спеціальної слідчої групи, пізніше згадував, що, оскільки кримінальна справа не мала прецедентів, їхня група зайшла у глухий кут: у той час як склад злочину був очевидний, було зовсім неясно, «кого чи що має розшукувати слідча група»[73].

Протягом кількох місяців досліджень і розкопок пошуковці встановили, що на 30 гектарах лісистої місцевості є 510 ровів, в яких, вочевидь, містяться тіла людей, замордованих до нацистської окупації. Вибіркова ексгумація виявила рештки 356 тіл. Предмети, знайдені у цих могилах, засвідчили, що вбиті походили переважно з Білорусі, але деякі, найвірогідніше, з Прибалтики. Засновуючись на цих даних, група зробила висновок, що в цьому місці можуть бути поховані «не менше» 30 тис. тіл[74]. Жодне з тіл не могло бути зідентифіковане, й усі зусилля з пошуку документів про масові вбивства в архівах КДБ були марними[75].

У листопаді 1988 р. управління головного прокурора закрило справу, ствердивши, що масові розстріли в Куропатах відбулися «не раніше ніж 1933 р. і не пізніше червня

1941 р.». Кінцевий звіт надавав список службовців НКВС різних рівнів, які були залучені до розстрілів. Однак, пояснював звіт, «оскільки було повністю доведено, що розстріли <...> були здійснені службовцями НКВС, <...> було неможливо допитати людей, втягнених у ці розстріли <...> усі керівники НКВС та інші службовці, відповідальні за ці репресії, або вже були знищені [руками НКВС у 1930-х — 1940-х рр.], або померли»[76].

Дуже швидко Куропати стали місцем спонтанного паломництва: 19 червня 1988 р., через два тижні після публікації есею, з якого все почалося, до 10 тис. людей зібралися на раніше невідомому місці на «мітинг-реквієм» (фото 8). Їхніми лозунгами були: «Ми не забудемо! Ми не пробачимо!» та «Відродимо пам'ять про жертв геноциду!». «Дзяди-88», інший велелюдний марш у Куропати 30 жовтня 1988 р., став, напевно, першою радянською масовою демонстрацією, розігнаною поліцією з використанням сльозогінного газу[77] (фото 9).

Ця масова залученість у дослідження історії сталінських репресій була організаційно спрямованою. Першопочатково спілка «Мартиролог Білорусі», створена після публікації «Куропати — дорога смерті», стала стартовим майданчиком для політичної організації, що називалася Білоруський народний фронт (БНФ), партії, що була ядром білоруської опозиції протягом майже двох десятиріч. Як пізніше казав Зянон Пазняк, «Куропати позначили початок нового політичного відродження Білорусі <...> Куропати позначили початок краху комунізму» в республіці[78].

У 1989 р. уряд вирішив ушанувати жертв сталінських репресій у Куропатах, встановивши там монумент[79]. У 1993 р. Куропати були зареєстровані державою як «історична та культурна цінність», їм було надано офіційний статус пам'яткименоріалу («Місце розстрілів жертв політичних репресій»)[80]. У січні 1994 р., змінивши звичний маршрут офіційних візитів, Білл Клінтон відвідав це місце під час шестигодинної зупинки у Мінську. Біля могил Клінтон відкрив меморіальну граніту лавку. Цей подарунок американського народу народові Білорусі мав присвяту «на пам'ять», без жодних інших уточнень[81].

Дещо очікувано це національне відродження, яке БНФ вибудовував навколо двох найбільших травм — Чорнобильської катастрофи й місць розстрілів у Куропатах, — виробило власний опір. Безсумнівне публічне визнання того факту, що масові вбивства у Куропатах були здійснені радянською владою, спровокувало «війну ментальностей», «війну», що з того часу то починалася, то згорталася. Ветерани війни та колишні партизани були, напевно, найзатятішою опозицією до антисталінського прочитання поховань у Куропатах. На фоні розслідувань щодо Хатині складно було примиритися з іще й іншими свідченнями про те, що одна група співвітчизників замордувала іншу. Відкидаючи постанову уряду як упереджену, вони створили власну незалежну громадську комісію та звіти. Їхні пошуки дали деякі неочікувані результати. У серпні 1991 р. кілька газет опублікували свідчення Михаїла Познякова, колишнього партизана й очевидця трагедії, який наголошував, що Куропати були табором смерті, створеним нацистами у серпні 1941. «Вечірній Мінськ», головна газета міста, наприклад, випустила передовицю, в якій Позняков виклав деталі того, як він як військовополонений

був примушений викопати спільні могили та поховати тіла людей, знищених у Куропатах[82]. Свідчення такого роду переважно ігнорувалися. Однак на основі подібних відомостей незалежна комісія активно публікувала власні альтернативні інтерпретації цих поховань. Згідно з формулюванням комісії ліс у Куропатах приховує рештки людей, убитих нацистами, переважно ув'язнених із мінської в'язниці, мінського гетто, а також тих євреїв, які були депортовані до Мінська з Європи[83].

Під тиском незалежної громадської комісії головний прокурор поновив справу та провів два раунди додаткових розслідувань у 1992–1993 рр. Жодних нових свідчень не було отримано, і 1995 р. справу було закрито знову. У кінцевому висновку головний прокурор спростував версію громадської комісії, пояснивши, що архівні пошуки, проведені в Ізраїлі та Німеччині, не надали підтримки версії про те, що в Куропатах відбувалося масове знищення євреїв[84].

Що мені здається важливим у цих протилежних прочитаннях одного й того ж місця, — це глибока подібність їхньої мотивації. Незалежно від конкретних політичних поглядів, обидва боки інтерпретували розстріли в Куропатах в рамках моделі окупаційної підлеглості, що екстерналізувала відповідальність: ворог, злочинець завжди приходить іззовні. Зло завжди здійснюється іншим. Метонімічна логіка цієї аргументації витворила іншу паралельну інтерпретацію: обидві сторони погоджувалися, що Куропати були лише верхівкою значно більшої політичної кампанії. Мова геноциду, швидко сприйнята кожною стороною, помістила жертв у ширший майстер-наратив про цілеспрямоване етнічно мотивоване винищення. «Геноцид», іншими словами, надав раціональні пояснювальні рамки для розуміння та баналізації вбивств, що могли не мати передусім раціонального обґрунтування. Він також переокреслив особливу суб'єктну позицію цієї окупаційної підлеглості — позицію жертви, позбавленої суб'єктності для опору чи уникнення режиму окупації, але цілком здатної до рефлексії щодо її наслідків.

Незважаючи на їхню фундаментальну подібність, дві сторони були вражаюче відмінними у розумінні суб'єкта провини та статусу жертви. Колишні партизани, ветерани війни та їхні (зазвичай русофонні) прибічники інтернаціоналізували трагедію, звертаючи увагу на численних жертв іноземного походження. Загиблі постійно описувалися як «невинні громадяни» СРСР та іноземних країн, які стали «жертвами гітлерівського геноциду»[85]. Часто трагедія в Куропатах вписувалася у рамки знайомої історії про Голокост у Центральній Європі.

Інша сторона, збільшуючи оцінки кількості похованих у Куропатах до 200–250 тис., переважно була стриманішою в оцінці поліетнічності складу жертв. У їхній версії це місце було символом «російсько-німецької комуністично-фашистської співпраці, спрямованої на винищення білорусів»[86]. Як це описав Пазняк 1991 р., «цей геноцид був навіть більшим, ніж геноцид, здійснений щодо сербів і євреїв. Єдина відмінність — вони постраждали від фашистів, у той час як білоруси постраждали від комуністів»[87]. Незважаючи на той факт, що жодна з жертв у Куропатах не була ідентифікована, прибічники цієї точки зору подавали поховання як національний некрополь, де були масово вбиті найкращі та найвидатніші білоруси[88].

Протягом десятиріччя чи близько того жодна група не могла перемогти у війні ментальностей, у якій сталінський терор протиставлявся гітлерівському Голокосту. До певної міри заперечення довоєнного політичного терору однією групою нейтралізувалося націоналістичними спробами іншої групи риторично експлуатувати неідентифіковані тіла. Тим часом саме місце — незважаючи на надання офіційного статусу та всю увагу до нього — залишилося майже у своєму первісному вигляді. Жодного більшого монументу не було споруджено; комеморації здійснювалися виключно тими прибічниками, які поставили «хрести страждань» уздовж «дороги смерті»[89] (фото 10).

Після 1994 р. протягом президентства Аляксандра Лукашенка полярне переформатування минулого дещо уповільнилося. Еміграція Пазняка 1996 р. залишила опозицію без харизматичного лідера, здатного мобілізувати маси для потужної національної ідеї. До кінця 1990-х рр. ситуація досягла свого роду рівноваги: кожна група посилалася на власні дані та свідчення і наголошувала на білих плямах та логічних прогалинах у наративі опонентів. Тому рішення генерального прокурора 1998 р. знову порушити справу стало для багатьох сюрпризом. Віктор Сомов, головний слідчий у цій справі, пояснив причини початку четвертого раунду розслідувань, зауваживши, що багато тверджень незалежної громадської комісії в минулому були необґрунтовано відкинуті, і пообіцяв перевірити деякі з них. Сомов також показав, що додаткові розкопки, знову проведені командою, виявили, що не всі з 510 ровів містили тіла. Він підтвердив, що початкові оцінки кількості жертв були завищені: «Не можна говорити про 250 тис. жертв, як доповідалося раніше, ні навіть про 30 тис.»[90]

Четвертий раунд тривав близько двох років. Кінцевий звіт про кримінальну справу — наразі останній — ніколи не був оприлюднений. Однак 2001 р. управління генерального прокурора надрукувало прес-реліз, включивши кілька тверджень, які до того не були частиною стандартного офіційного наративу про Куропати.

По-перше, прес-реліз зауважував, що існували свідчення про те, що деякі злочини «також були здійснені німецькою окупаційною владою протягом Вітчизняної війни. Однак ці свідчення не могли бути підтверджені». Документ також визнавав раніші твердження управління прокурора щодо перебільшеної оцінки кількості жертв. З 23 нововідкритих могил лише 9 містили людські рештки. Без надання жодної точної кількості прес-реліз зазначав, що «кількість жертв, яка першопочатково асоціювалася із похованнями, була перебільшена на кілька порядків». Управління прокурора залишило без пояснення інше важливе для суперечки твердження — численні побутові предмети й шматки тканини, знайдені у похованнях, свідчили, що вони були виготовлені за кордоном — у Німеччині, Польщі, Австрії та Чехословаччині. Не беручи на себе відповідальності за якусь кінцеву інтерпретацію, прес-реліз натомість ствердив, що ці предмети могли належати як мешканцям Західної Білорусі, так і тим, хто були «привезені з Європи німцями». Зрештою, управління прокурора не запропонувало якихось ідей щодо того, як інтерпретувати такі незбагненні речі, знайдені у деяких могилах, як-от ножі, бритви, частини пістолетів

та приладдя, що могло використовуватися для виготовлення зброї. Без називання імен прес-реліз евфемістично зауважував, що «ляпи такого роду були взагалі нехарактерні для стилю роботи НКВС»[91].

Однак прес-реліз надав одне важливе нове повідомлення. Під час розкопок дослідники відкрили тюремні квитанції, що засвідчували конфіскацію грошей під час арештів. Написані російською, ці квитанції датувалися жовтнем 1939 р. та липнем 1940 р. Проте, як пояснило управління генерального прокурора, імена, зазначені в квитанціях, — Моше Крамер і Мордехай Шулескіс — не були знайдені серед паперів кримінальних справ у доступних державних архівах, а тому не давали ключа до подальших розслідувань[92].

У певному розумінні генеральний прокурор підтвердив статус-кво, залишивши обидві сторони в підвішеному стані. У власний ідіосинкратичний спосіб прокурор висловив думку, яку Павло Якубович сформулював через кілька років: «Куропати не є місцем пошуку історичної істини». Коментуючи нове рішення у цій справі, один білоруський тижневик переклав його мовою постколоніальної прагматики: «Врешті-решт, не так важливо, хто був похований у Куропатах. Вони були жертвами репресій. Залишимо історії вирішувати, чи ці репресії були сталінськими, чи гітлерівськими. Найважливіше — це некрополь»[93].

Почавшись як спроба розчищення дискурсивного простору та суб'єктної позиції, що дозволила б досягти безпечної відстані як від радянського соціалізму, так і від нацистського вторгнення, дебати щодо Куропатів закінчилися (наразі) у певному соціальному та дискурсивному глухому куті. Простір «поміж», що від початку сприймався як простір відносної автономії, все більше нагадував простір подвійної незахищеності, простір соціального та символічного злиття суперечливих історичних тенденцій.

До певної міри цей розвиток — від мрії про автономію до визнання подвійної підлеглості — відтворює інтелектуальну траєкторію студій підлеглості у Південній Азії в 1980-х рр. Тоді початкові спроби повернення замовчуваних голосів та непомічених історій підлеглих мала результатом розчарування від визнання базового факту про те, що історія підлеглих є історією їхніх повторюваних помилок. Резюмуючи розвиток студій підлеглості протягом першого десятиріччя, Ґаян Пракаш, наприклад, написав 1994 р.:

> «Пошук гуманістичного суб'єкта-дієвця студіями підлеглості часто закінчувався відкриттям провалу дієздатності підлеглих: можливість повстання завжди містила у собі можливість провалу. Прагнення до відкриття автономності підлеглих постійно піддавалося фрустрації через те, що підлеглість за визначенням означає неможливість автономності»[94].

Далі це визнання породило два окремих рухи. Наголос на неможливості автентичності підлеглих змусив науковців посісти «позицію критики», спрямовану на визначення «непоборної різниці, яка виростає не ззовні, але зсередини дискурсів еліт для здійснення тиску на сили й форми, які її підкорюють»[95]. І навпаки, бажання утримати більш нюансоване бачення ідентичності змусило інших дослідників

трактувати автентичність не в онтологічному, а в перформативному сенсі — наприклад, як культурні практики «перевірки, збереження й естетичного оцінювання», які не співмірні з такими ж діями окупаційних режимів[96].

У той час як жодна з цих позицій не була чітко артикульована протягом 20 років дебатів навколо Куропатів, сама неможливість прийти до надійних визначень щодо цього місця є головним свідченням даремності спроб, спрямованих на накреслення простору в колоніальній історії, незайнятого імперською присутністю. Як я визначив раніше, частково повільна еволюція білоруської постколоніальної критики відображає провідну роль романтичного націоналізму, що й надалі панує в інтелектуальних дебатах. До певної міри, однак, ця ситуація також є результатом дуже специфічного пострадянського розвитку країни, в якій перформативна утилізація минулого була переважно монополізована державою. Я закінчу цей есей коротким обговоренням лише одного прикладу цієї тенденції — відновлення та піднесення «Лінії Сталіна», низки воєнних укріплень, зведених недалеко від Мінська у 1930-х рр.

Побудова місць пам'яті

Ми не можемо прожити на старих добрих цінностях, краще почати з поганої нової реальності.

Петер Слотердайк, 1983[97]

Референдум у Білорусі 1996 р. зазвичай згадують через його безмежну, хоча і сумнівну, підтримку радикальних конституційних змін від парламентської до президентської республіки. При цьому часто не зауважують того, що перше питання в бюлетені стосувалося ритуалу. Тоді президент Білорусі запропонував святкувати День Незалежності 3 липня (також відомий як День Республіки), і ця ініціатива була підтримана 88,18 % виборців. Зміна дати була не просто календарною перестановкою, але важливим символічним жестом. До референдуму День Незалежності відзначали 27 липня, на честь подій 1990 р., коли білоруський парламент ухвалив Декларацію про суверенітет. Зміна означала нову дату заснування: протягом кількох десятиліть 3 липня відзначалося в Білорусі як «День визволення Мінська від гітлерівських загарбників», яке відбулося 1944 р.[98]

Це прагнення використати Велику Вітчизняну війну для консолідації постсоціалістичної нації не було надто оригінальним. У 1995 р. Борис Єльцин організував масове святкування Дня Перемоги в Росії, повертаючи цьому свято, яке дещо занепало на початку 1990-х рр., статус головної загальнодержавної події року. Відтоді День Перемоги зазнав відчутних трансформацій. Звертаючись до молодших поколінь, російська культурна індустрія все більше пов'язувала День Перемоги з активною участю — чи то у публічному виконанні воєнних пісень, чи то у поширенні «георгіївських стрічок».

Донедавна комеморативні ритуали Великої Вітчизняної війни у Білорусі відтворювали зразки, успадковані з радянських часів. Офіційні святкові паради та такі

традиційні місця вшанування пам'яті, як Хатинь, давали дуже невеликі можливості участі. Нестача місць для представлення патріотизму стимулювала появу та відносно швидкий успіх радикально нової форми меморіалізації — воєнного тематичного парку «Лінія Сталіна»[99]. Відкритий у липні 2005 р., парк є поєднанням історичних артефактів, нововиготовлених конструкцій, практичного підходу та святкової риторики. Облишивши усі претензії на історичну автентичність, творці цього місця виявляють безсоромно прагматичне ставлення до минулого, рішуче виносячи за дужки питання історичної пам'яті та історичної істини, що стали ключовими для дебатів, пов'язаних із Хатинню й Куропатами.

Аляксандр Базарнов, директор «історичного та культурного комплексу "Лінія Сталіна"», як офіційно називається це місце, пояснив у інтерв'ю, що комплекс почав будуватися з малого — з 40 гектарів (фото 11). Цікавлячись історією, протягом кількох років Базарнов досліджував фортифікації, що лишилися біля Мінська, — бункери, окопи і сховища. Говорячи із воєнними інженерами та архівістами, він усвідомив, що всі ці ніби розрізнені залишки належать до масштабної лінії фортифікацій, побудованої у 1930-х рр. уздовж старого кордону СРСР. Першопочатково лінія укріплень охоплювала 1 835 кілометрів та складалася з 21 укріпленого району — від Балтійського до Чорного моря[100].

У 2004 р. разом із групою молодих істориків Базарнов відновив одне таке сховище близько Мінська та використовував його як базу для воєнної реконструкції. Шукаючи підтримки, він спробував отримати допомогу від організації «Пам'ять Афгану», що об'єднує ветеранів війни в Афганістані. Цей план повністю змінив масштаб задумів Базарнова. Аляксандр Метла, голова ветеранської організації, виступив з ідеєю створення великого загальнодержавного тематичного парку. План був підтриманий Лукашенком, і в березні 2005 р. Міністерство оборони підписало наказ про виділення людських та матеріальних ресурсів для будівництва «Лінії Сталіна»[101]. Протягом чотирьох з половиною місяців солдати із різних інженерних частин та залізничниого батальйону жили у наметах, відновлюючи бункери, копаючи протитанкові рови, штучне озеро та будуючи систему навігації над ним (фото 12).

У глянцевій історії створення комплексу Метла описує чотиримісячний період будівництва як «ударну працю», що вимагала напруження сил семисот солдатів[102]. Кінцевий результат включав такі частини, як-от окопи, протитанкові рови, два кулеметних бункери, один напівкапонір та різні інженерні конструкції для огляду. Новостворений укріпрайон також представляє велику колекцію військового спорядження, що використовувалося в радянський час, — від машин та вантажівок до гаубиць і літаків[103].

Відкриття комплексу відбулося 30 червня 2005 р., за кілька днів до свята Незалежності. Урочистості відвідав президент, і окрім екскурсії по комплексу та зустрічі з ветеранами війни була також театральна вистава «Нашестя». Історія війни була сконденсована та вибудувана в прямолінійну виставу з низкою сцен — від окупації до перемоги. Літаки з нацистською символікою бомбардували групу біженців та колону червоноармійців, повітряний бій між «радянськими» і «нацистськими»

літаками передував танковій битві на землі, після чого відбувся переможний наступ радянської армії, підтриманий кулеметниками та партизанами[104] (фото 13).

Багато місцевих газет, повідомляючи про відкриття комплексу, описували це місце як «відновлення подвигу», меморіал «героїзму», «відроджену пам'ять»[105]. Аляксандр Метла, не зауважуючи іронії, називав відбудовчий проект «всенародною будовою пам'яті»[106].

Однак насправді пам'ятати немає чого. Історики та журналісти не забарилися нагадати, що реальні укріплення навряд чи використовувалися за призначенням. Збудована до 1939 р., лінія укріплень стала непотрібною після пакту Молотова-Ріббентропа, який пересунув кордон СРСР на захід. До того ж ця лінія ніколи не мала назви «Лінії Сталіна». Найімовірніше, тут навіть не відбулося жодної більш-менш значущої битви[107]. Як згадував Аляксандр Базарнов, під час відбудови робітники знайшли зовсім небагато патронних гільз. І вражаючі сліди реактивних снарядів, акуратно збережені на стінах бункерів, скоріше є слідами німецьких спроб випробувати міцність стін, а не свідченнями битви між двома арміями[108]. І все ж таки, незважаючи на радше винайдений, аніж відновчий характер цього місця, воно стало важливою принадою. Величезна скульптура Сталіна, виставлена на вході, додає паркові певного контроверсійного флеру. Однак переважно він став популярним місцем для низки різних заходів за участі глядачів — від зібрань байкерів та виставок собак до історичних реконструкцій середньовічних турнірів (фото 14).

Напевно, найбільш вигадливим способом «Лінія Сталіна» кристалізує ключову проблему постколоніальності у незалежних державах колишнього СРСР. Як і в інших випадках, які розглядалися тут, воєнно-тематичний парк біля Мінська звертається до історії переважно для того, аби забезпечити певний репертуар сюжетів і набір аргументів. Він не є ані позначенням автентичного місця, ані джерелом об'єктивної істини, а історія тут використовується прагматично — з певної дистанції та не без недовіри. Це не означає, проте, що автори таких постколоніальних наративів не переймаються достовірністю своїх історій. Як я показав у цьому есеї, саме матеріальність простору, саме фізична осяжність структур і залишків минулого покликані, аби підтримувати, виправдовувати й переконувати. Як матеріальні якорі, ці просторові побудови радше стимулюють дебати щодо минулого нації, аніж репрезентують його. Відділені від стабільних значень і систем координат, ці місця, втім, показують вирішальний тренд: у той час, як нові національні історії ще мають бути як слід артикульовані, привласнення національного простору в ім'я історії вже відчутно просунулося вперед.

---

[1] Теплый дом для всех. Пресс-конференция А. Лукашенко//Советская Беларусь. 2005. 24 ноября.

[2] *Акудович В.* Код отсутствия. Основы беларусской ментальности. Вильнюс, 2008. С. 71–72.

[3] Див. корисний огляд цих національних історіографій: Национальные истории на постсоветской пространстве-II. Десять лет спустя/Ред. Ф. Бомсдорфа и Г. Бордюгова. М., 2010.

[4] Див.: *Kotkin S.* Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization. Berkeley, 1995.

[5] *Anagnost A.* The Nationscape: Movement in the Field of Vision//Positions. Vol. 1 (3). P. 587.

[6] *Бабков І.* Каралеўства Беларусь. Выглумачэньні ру[і]наў. Менск, 2005. С. 72.

[7] Див. статтю «Хатинь» у Великій Радянській Енциклопедії: http://www.big-soviet.ru/759/86409/%D5%E0%F2%FB%ED%FC

[8] *Новиков Н.* Холм бессмертия//Правда. 1969. 6 июля. С. 6.

[9] См. Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об объявлении 9 мая нерабочим днем»//Правда. 1965. 26 апреля. С. 1.

[10] Наприклад, такі емблематичні пам'ятники, як-от Могила Невідомого солдата біля московського Кремля і монументальна скульптура «Батьківщина-мати кличе», були відкриті 1967 р.

[11] Див. Письмо министра культуры БССР М. А. Минковича секретарю ЦК КПБ П. М. Машерову с предложением по увековечиванию памяти погибших воинов, партизан, жертв фашизма (30 декабря 1965 г.); Постановление Президиума ЦК КПБ «О дальнейшей работе по увековечиванию героических подвигов советских людей в период Великой Отечественной войны» (27 января 1966 г.). Увековечивание памяти защитников Отечества и жертв войн в Беларуси. 1941–2008 гг./Под общ. ред. В. Адамушко. М., 2008. С. 148–150; 150–152.

[12] Див. Протокол № 2 заседания президиума правления Союза архитекторов БССР (3 марта 1966 г.)//Хатынь. Трагедия и память. Документы и материалы/Ред. В. Адамушко, И. Валаханович, Н. Кириллова. Минск, 2009. С. 138–139.

[13] Див. Письмо министра культуры БССР М. А. Минковича//Хатынь. Трагедия и память… С. 133.

[14] *Эйсмонт М.* Мемориал «Хатынь» создавали тридцатилетние ребята//Народная воля. 1999. 16 июля.

[15] Див. детальний переказ про подію та тих, хто вижив: Кобец-Филимонова Е. Распятая Хатынь. Минск, 2005. С. 114–116.

[16] *Падаляк В.* Низкий паклон…//Голас Радзімы. 2009. 2 июля.

[17] *Левин Л.* Хатынь. Автобиографическая повесть. Минск, 2005. С. 58.

[18] *Ванькевич А.* Правда о Хатыни//Народная газета. 1993. 20 февраля. С. 7.

[19] *Левин Л.* Хатынь… С. 46; *Заливская М.* Встречу с Каминским не забываю//Народная газета. 1993. 16 июня. С. 2. *Космынин П.* Я из сожженной деревни//Во славу Родины. 1992. 2 апреля; *Селицкая Л.* «Я з вогненнай вёскі»// Сов. Белоруссия (Беларусь сегодня). 2004. 10 апр. С. 28.

[20] *Левин Л.* Хатынь… С. 92.

[21] Опис та віртуальний тур можна знайти на веб-сайті музею: http://www.khatyn.by

[22] Див., напр.: Хатынь. Минск, 1973. Нещодавно опублікований путівник по меморіалу в Хатині, наприклад, містить таку статистику: протягом окупації 209 міст та

містечок були зруйновані; 9 200 сіл були спалені; 2 596 000 людей були вбиті (тобто кожен третій). Хатынь. Khatyn. Chatyn/Н. Кірілава. Мінск, 2007. С. 14.

[23] Див., напр., *Шиманский М.* Колокола Хатыни//Известия. 1981. 21 сентября. С. 6; *Дубінка В.* Дарога на Хатынь: нататкі фотакарэспандента з хатынскіх уражанняў// Наша свабода. 2002. 6 жнівня. С. 16. Розширений список високих осіб, що відвідали це місце, див. на офіційній сторінці: http://www.khatyn.by/ru/about/symbol

[24] Див. *Куц Н.* Колокола Хатыни//Во славу Родины. 1993. 27 сакавіка.

[25] Напр., див. збірку віршів «Слушайте — Хатынь!», опубліковану російською та білоруською накладом 25 000 примірників Слушайте — Хатынь!/Ред. А. Рязанов. Мінск, 1974.

[26] Книга пізніше була покладена в основу фільму «Іди і дивись» Е. Климова (1985). Див. докладніше інтерв'ю з Климовим: Бездна//Искусство кино. 2004. Вып. 5. С. 86–88.

[27] *Адамович А., Брыль Я., Колесник В.* Я из огненной деревни… Минск, 1977. С. 186.

[28] *Адамович А.* Черты литературы последних лет//Вопросы литературы. 1976. Вып. 5. С. 100.

[29] *Адамович А., Брыль Я., Колесник В.* Я из огненной деревни… С. 80.

[30] *Адамович А.* Хатынская повесть. О войне и мире. М., 1982. С. 186.

[31] *Адамович А.* Хатынская повесть… С. 186, 200.

[32] *Адамович А., Брыль Я., Колесник В.* Я из огненной деревни… С. 460.

[33] *Tumarkin N.* The Living and the Dead. The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia. New York, 1994. P. 207.

[34] *Рощин В.* Неизвестная Хатынь//Рабочая трибуна. 1990. 10 листапада. С. 1, 4. Про бандерівців див. *Marples D.* Stepan Bandera: The Resurrection of a Ukrainian National Hero//Europe-Asia Studies. 2006. Vol. 58. № 4. Pp. 555–566; *Snyder T.* A Fascist Hero in Democratic Kiev. The New York Review of Books Blog. 2010. 24 February//http://www.nybooks.com/blogs/nyrblog/2010/feb/24/a-fascist-hero-in-democratic-kiev

[35] Див. *Крапивин С.* «Избыточная» правда о Хатыни//Труд в Беларуси. 2003. 20 марта. С. 14.

[36] Чудовий огляд історії 118-го батальйону шуцманшафту: *Rudling P.* Terror and Local Collaboration in Occupied Belarus: The Case of Schutzmannschaft 118 Battalion. I. Background//Historical Yearbook: Journal of the "Nicolae Iorga" History Institute. 2011. № 8. Pp. 195–214; *Rudling P.* The Khatyn' Massacre: A Historical Controversy Revisited// Holocaust and Genocide Studies. 2012. Vol. 26. № 1. Pp. 29–58.

[37] *Зданюк В.* Хатынь сожгли полицаи: Интервью с Виктором Глазковым//Во славу Родины. 1990. 20 листопада. С. 3.

[38] *Зданюк В.* Хатынь сожгли полицаи//Свободные новости-плюс. 1996. Вып. 12. 22–29 марта. С. 6.

[39] Детальний опис подій, що передували трагедії в Хатині, та складних конфігурацій політичних та соціальних союзів у селі, див. *Кобец-Филимонова Е.* Распятая Хатынь…

[40] *Gross J. T.* Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland. Princeton, 2001.

[41] Из протокола допроса обвиняемого Ф. Ф. Граборовского. 14 августа 1961 г.// Хатынь. Трагедия и память… С. 65.

[42] *Токарев М.* Хатынская трагедія. Обвиняет главный свидетель//Во славу Родины. 1998. 20 марта. С. 2; *Зданюк В.* Хатынь сожгли полицаи… С. 3; *Шиманский М.* Правда о Хатини. Неизвестное и малоизвестное о трагедии белорусской деревни//Республіка. 2003. 18–19 февраля; Здесь убивали людей//Советская Бєларусь. 2008. 22 марта; «Кто сжег Хатынь?» [програма на ОНТ, Мінськ, 28 червня 2008 р.]. Транскрипт розміщено тут: http://www.ont.by/projects/projects/doc/arhiv/0032287/. Добірка стенограм допитів від 1961 до 1986 рр. нещодавно була опублікована в: Хатынь. Трагедия и память… С. 25–133.

[43] *Ванькевич А.* Правда о Хатыни… С. 7.

[44] *Зданюк В.* Хатынь сожгли полицаи… С. 3.

[45] *Шарпан С.* Перове откровение//Белорусская деловая газета. 2004. 2 июля. С. 13; *Гуссейнов Г.* Д.С.П.: Советские ідеологемы в русаком дискурсе 1990-х. М., 2003. С. 73–75; Правда Хатыни (BelSat, 2008, 35 мин); *Fischer B. B.* The Katyn Controversy: Stalin's Killing Field//Studies in Intelligence. Winter 1999–2000//https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/ winter99-00/art6.html; *Goujon A.* Memorial Narratives of WWII: Partisans and Genocide in Belarus//East European Politics and Society. 2010. Vol. 24 (1). Pp. 17–18.

[46] У листуванні зі мною два активних прибічники пов'язаності Катині й Хатині — Ігор Кузнецов, консультант фільму «Правда Хатині», та Гасан Гусейнов, філолог із Москви, визнали, що у них немає документальних підтверджень цієї версії.

[47] *Birla R.* Postcolonial Studies: Now That's History//Can the Subaltern Speak? Reflections on the History of an Idea/Ed. by Rosalind C. Morris. New York, 2010. P. 88.

[48] *Lethen H.* Cool Conduct: The Culture of Distance in Weimar Germany/Trans. by Don Reneau. Berkeley, 2002. P. 96.

[49] У 1980 р. А. Адамович опублікував роман «Каратєлі. Радість ножа, або життєпис гіперборєїв», що повністю був присвячений темі колабораціонізму (*Адамович А.* Хатынь…). Дискусію див. у: *Baranova O.* Nationalism, anti-Bolshevism or the Will to Survive? Collaboration in Belarus under the Nazi Occupation of 1941–1944//European Review of History. 2008. Vol. 15. № 2. Pp. 113–128.

[50] Див. Художній фільм «Окупація. Містерії» (реж. А. Кудіненко, студія «Навігатор», 2003. 90 хв.).

[51] *Акудович В.* Код отсутствия… С. 69.

[52] Див., напр.., *Бабкоў І.* Этыка памежжа: транскультурнасць як беларускі досьвед// Фрагменты. 1999. № 1–2. С. 75–88; *Абушенко В.* Креольство как ино-модерность Восточной Европы (возможные стратегии исследования)//Перекрестки. 2004. Вып. 1–2. С. 124–156.

[53] *Gapova E.* On Nation, Gender, and Class Formation… Pp. 646–647.

[54] Щодо способів ствердження див. *Mbembe A.* On the Postcoloniality. Berkeley, 2001. P. 17.

[55] «Правда Хатыни» (фільм).

[56] *Акудович В.* Код отсутствия… С. 71, 72.

[57] *Юферева Я.* Нас так долго учили любить человека с ружьем. Интервью со Светланой Алексиевич//Известия. 1996. 29 февраля.

[58] *Ситникова Д.* Партизан: Приключение одного концепта в стране большевиков//Белорусский формат: невидимая реальность/Под ред. А. Усмановой. Вильнюс, 2008. С. 433.

[59] *Prakash G.* Subaltern Studies as Postcolonial Criticism//American Historical Review. 1994. Vol. 99. № 5. P. 1483.

[60] *Sloterdijk P.* Critique of Cynical Reason… P. 389.

[61] Там само. С. 441.

[62] Там само. С. 441.

[63] Див. хороший огляд загальнобілоруських дебатів після 1991 р. в: *Gapova E.* On Nation, Gender, and Class Formation… Pp. 639 –662.

[64] *Morris R. C.* Introduction//Can the Subaltern Speak?… P. 2.

[65] *Пазняк З.* Бязвінная кроў не знікае бясследна. [Гутарка аб кнізе «Курапаты»]// Беларуская маладёж. 1994. № 7. С. 4.

[66] Журнали «Перекрестки» і «Фрагменты» є головними прикладами цього підходу. Див., напр.: *Дынько А.* Меж братской Россией и мирной Европой//Перекрестки. 2006. № 1–2. С. 182–119; *Дзермант А.* Метафизика тутейшести//Перекрестки. 2008. № 1. С. 105–129; *Бреский О.* Локальность//Там само. С. 130–149; *Бабкоў І.* Этыка памежжа…; Беларуская ідея як гермафрадытызм нацыі. З павагай да тэорыі, якая лічыла сацыялізм хваробай//Фрагменты. 1999. № 1–2. С. 235–245.

[67] Куропаты. Мир под соснами//советская Беларусь. 2009. 29 октября.

[68] Угода про забуття була мовчазною колективною домовленістю в Іспанії після Франко, що мала на меті уникнення більших публічних дебатів про фашистське минуле в ім'я мирного переходу до демократії. Див. *Preston P.* The Politics of Revenge: Fascism and the Military in the Twentieth Century Spain. London, 1990; *Aguilar P.* Justice, Politics, and Memory in the Spanish Transition//The Politics of Memory: Transitional Justice in Democratizing Societies/Ed. by A. Barahine de Brito et al. New York, 2001. Pp. 93–116.

[69] *Пазняк З., Шмыгалёў Я.* Курапаты — дарога смерці//Літаратура і мастацтва. 1988. № 23. 3 чэрвеня. С. 14–15.

[70] *Пазняк З.* Курапаты. Дзесяць гадоў пасля//Наша Ніва. 1998. №. 12. С. 1.

[71] *Пазняк З., Шмыгалёў Я.* Курапаты… С. 90; Пазняк З. Астярожна, сталінізм!// Літаратура і мастацтва. 1991. № 33. 19 серпня. С. 4.

[72] *Пазняк З., Шмыгалёў Я.* Курапаты… С. 87, 92. Детальне обговорення цієї публікації та початкового етапу дебатів про Куропати у 1990-х рр. див. *Marples D. R.* Kuropaty: The Investigation of a Stalinist Historical Controversy//Slavic Review. 1994. Vol. 53. № 2. Pp. 513–523. Про історію публікації див. *Пазняк З.* Курапаты. Дзесяць гадоў пасля…

[73] Цит. За: *Кузнецов И.* Забыть – значит предать//Белорусская деловая газета. 2004. 16 апреля. С. 12.

[74] Там само. С. 12. Детальніше див. *Тарнавский Г., Соболев В., Горелик Е.* Куропаты: следствие продолжается. М., 1990. С. 196–197.

[75] *Тарнавский Г., Соболев В., Горелик Е.* Куропаты… С. 44, 160.

[76] Там само. С. 262.

[77] Нещодавні свідчення та фотодокументи див.: «Вспомни Дзяды-88», веб-сторінку, створену радіо «Свобода»: http://www.svaboda.org/content/Article/1331330.html

[78] *Пульша С.* Курапаты — апошняя песня//Беларусь маладзёжная. 2001. № 43. 16–25 лістапада. С. 3.

[79] *Вярцінскі А.* Якім быць помніку ў Курапатах//Літаратура і мастацтва. 1989. 3 декабря.

[80] Заява грамадзкой ініцыятывы «За вратаньне мемарыялы Курапаты»//Наша ніва. 2001. 1 кастрычніка. С. 5; *Мальковская Д.* Куропаты не могут быть ничейными// Народная воля. 2003. 23 июля; *Корбут В.* Куропатам суета противопоказана//Советская Беларусь. 2003. 23 августа. С. 2.

[81] *Erlanger S.* Clinton in Europe…; In Belarus, Memorials Define a Nation//The New York Times. 1994. January 14. У 2001 р. лавка була спаплюжена вандалами, а відновлена 2002 р. Див. *Загорская М.* Скамья Клинтона//Белорусская деловая газета. 2002. 17 января. С. 6; *Дзіневіч Л.* В Курапатах — урачыстасць//Наша слова. 2002. 23 грудня. С. 2. Про інцидент із ранішим планом Клінтона відвідати монумент на вшанування жертв Великої Вітчизняної війни див. *Tumarkin N.* The Living and the Dead… P. 208.

[82] *Позняков М.* Я — очевидец, я — живой свидетель//Вечерний Минск. 1991. 2 августа; *Санич А.* Куропаты — живой свидетель трагедии приехал из Майкопа//Белорусская нива. 1991. 10 августа; *Позняков М.* Буду сражаться за правду о Куропатах//Во славу Родины. 1991. 16 августа.

[83] Більш розлого про дискусію див. інтерв'ю з В. Корзуном, головою незалежної громадської комісії: Кто стрелял в Куропатах?//Во славу Родины. 1992. 30 июля.

[84] *Кондратьев В.* Куропаты: прокуратура еще раз подтверждает//Свабода. 1996. № 46. 21 июня. С. 3.

[85] *Корзун В.* Кто и в кого стрелял в Куропатах//Семь дней. 2001. 24 ноября. С. 3; *Корзун В.* Пора сказать правду//Белая Русь. 1994. 1 июля. С. 3; *Корзун В.* Еще раз о Куропатах: факты протестуют//Товарищ. 1995. № 20. 19 мая. Див. також *Залесский А.* Дело о Куропатах. И все-таки фашисты//Товарищ. 1996. № 3. 19 января; *Загороднюк И.* Куропаты. Истина всегда одна//Минская правда. 1994. 15 декабря. С. 4; *Осипова М.* В деле о Куропатах точку ставить рано//Товарищ. 1996. 20 сентября. С. 3.

[86] *Пазняк З.* Курапаты. Дзесяць гадоў пасля… С. 1.

[87] *Пазняк З.* Бязвінная кроў… С. 4.

[88] Див., напр., *Кліменченка С.* Курапацкія тюльпаны//Народная воля. 2004. 21 красавіка.

[89] Коротку історію меморіалізації Куропатів див. у: *Трыгубовіч В.* Народная мемарыялізацыя. Курапаты: зборник матерыялов. Мінск, 2002. С. 61–68. Див. також збірку документів про концепцію меморіалу в Куропатах, що була опублікована в тому ж виданні на с. 84–112.

[90] *Васильев Г.* Куропаты: Следствие продолжается//Уголовное дело. 1998. № 4. С. 4.

[91] Адказ Пракуратуры пра Курапаты//Наша Свабода. 2001. 17 декабря; *Малиновский С. В* Куропатах расстреливал НКВД//Комсомольская правда в Беларуси. 2001. 15 декабря.

[92] *Кузнецов И.* Куропаты: Следствие закончено?//Народная воля. 2001. 18 апреля; Адказ Пракуратуры пра Курапаты… С. 7. Детальніше про дискусію щодо рішення див.: Курапаты: Зборнік матэрыялаў. Минск, 2002. С. 36-45; 45-50.

[93] *Кавальский А.* Finita la tragedia//Згода. 2001. 12–19 лістапада.

[94] *Prakash G.* Subaltern Studies as Postcolonial Criticism… P. 1480.

[95] Там само. С. 1481.

[96] *Seshadri-Crooks K.* At the Margin of Postcolonial Studies: Part 1. The Pre-Occupation of Postcolonial Studies/Ed. by F. Afzal-Khan and K. Seshadri-Crooks. Durham, 2000. Pp. 8–11.

[97] *Sloterdijk P.* Critique of Cynical Reason. Minneapolis, 1987. P. 441.

[98] Детальніше про референдум на сайті Центрвиборчкому: http://www.rec.gov.by/refer/refer1996.html

[99] Відвідуваність Хатинського меморіалу різко впала після краху СРСР, сягнувши 179 110 відвідувачів 2009 р. (у десять разів менше, ніж 1988 р.). (Статистика на сайті музею: http://www.khatyn.by/ru/news/d18c26fb26ca91be.html . (Про парад див. *Романова О.* Символ, «работа с памятью», медиасобытие: военный парад к 60-летию Победы в Беларуси и России//Белорусский формат… С. 358–367; *Криволапов А.* Парад означающих: Белорусский опыт визуализации Дня Независимости//Там само. С. 368–396.

[100] *Степаненок О.* На линии вечной славы//Правда. 2006. 22 июня.

[101] *Симак Р.* В армиях СНГ//Красная звезда. 2005. 17 марта.

[102] *Метла А.* Линия Сталина: Правда и память истории. М., 2006. С. 92.

[103] Детальний та оновлений список об'єктів на сторінці музею: http://www.stalin-line.by/index.shtml

[104] Историко-культурный комплекс «Линия Сталина» открыт//Белорусская ніва. 2005. 1 июля.

[105] *Чирский Н.* «Линия Сталина»//Белорусская ніва. 2005. 7 июля; Галовка С. Плацдарм гераізму і подвигу//Минская правда. 2005. 21 июня; Крят Д. Линия памяти// Советская Беларусь. 2005. 1 июля; Крапивин С. На линии вечной славы//Советская Беларусь. 2005. 1 июля. С. 3.

[106] *Метла А.* Линия Сталина… С. 94.

[107] *Зеленкова А.* Имени палача//Салідарнасць. 2005. 17 ліпеня. С. 3; Буравкин Г. Линия вранья//Огонек. 2007. 7 мая. С. 39–40; *Гринчевский С.* «Линия Сталина»//Российское военное обозрение. 2009. № 3. С. 52–55; *Кантор Ю.* Театр военных действий// Время новостей. 2010. 29 апреля. С. 6.

[108] *Рабковский А.* «Линия Сталина» снова держит оборону//Санкт-Петербургские ведомости. 2006. 4 июля. С. 4.

Переклад з англійської Ірини Склокіної

SERGUEI OUSHAKINE teaches anthropology and Slavic studies at Princeton University. His research interests lie in several areas and disciplines. As an anthropologist, he works in Eurasia, where he explores how the collapse of state socialism has simultaneously undermined already existing communities and precipitated the emergence of new ones. In his award-winning book, *The Patriotism of Despair: Nation, War, and Loss in Russia*, Oushakine traces the importance of experienced or imagined traumas for creating postsocialist identities and meanings. He also studies cultural representations of identities that emerge at the intersection of gender, nation, and law by writing about male bandits in Russian cinema and female detectives in Russian prose. His new areas of research focus on postcolonial authoritarianism in Belarus and Kyrgyzstan, the practices of late Soviet consumption, the political mobilization of popular culture in Soviet Russia, and the history of Russian formalism and constructivism.

E-mail: oushakin@princeton.edu

СЕРГЕЙ УШАКІН викладає антропологію та слов'янські студії в Принстонському університеті. Його наукові зацікавлення охоплюють кілька сфер та дисциплін. Як антрополог С. Ушакін цікавиться Євразією, а саме тим, як падіння державного соціалізму підважило існування наявних спільнот і прискорило появу нових. Його відзначена нагородами книжка «Патріотизм відчаю: нація, війна та втрата в Росії» (англ. мовою, 2011) простежує важливість пережитих чи уявних травм для створення постсоціалістичних ідентичностей і значень. С. Ушакін досліджує також культурні репрезентації ідентичностей, що виникають на перетині ґендеру, нації та права, звертаючи увагу на чоловічий бандитизм у російському кіно та жінок-детективів у російській прозі. Новими сферами дослідження для нього є постколоніальний авторитаризм у Білорусі та Казахстані, практиках пізньорадянського споживання, політичної мобілізації поп-культури в сучасній Росії, історія російського формалізму та конструктивізму.

E-mail: oushakin@princeton.edu